

Vier delen in drie banden*Beschryving van Nederland*

[2], 254 bladen; KB 78H40

Op het eerste blad, met als opschrift 'Nederland', is gecentreerd geschreven:

'Nederland hier wordt aangetoond hoe wonderlyk / de france soo door haen eygen quade da= / den en tiranike behandeling: hunne / gewonnen steden moesten verlaten en / de staten van nederland haar in / een beter positie stellende: soo / dat den vyand soo ongemeen spoe= / dig de nederlandse steden verlaten / ja spoediger als sij die gewon= / nen hadden.'

Dan volgt, niet gecentreerd: 'Nederlands verenigde staat hadde het geluk in den jaare 1673: de twee koninglyke vlooten van vrankrijk en engeland uyt zee te drijven en haar na hùn havens te doen vlugten.

deze groote overwinning deed de moet der vijanden dapper verslappen en in tegendeel dat van den nederlanders een dapperheyt en groote magt toebrecht: kort hier op [verso:] volgde dat nederland door uytheemse alliantien deftig gesterck wierd, en door eenige geluckige voordelen te lande als het herwinnen van Naarden en andere goede gevallen: niet weinig daar in bevestigt: so was dat de vordre optocht van syn hooghyt den heere prince van oranje.'

Beschryving van Gelderland

153 bladen; KB 78H41

Blad 1 begin met: 'Gelderland / korte aantekening van den in val der francen des jaars 1672 in de geunieerde provintien: en wat steden door haar veroverd zijn in t hartogdom Kleef, gelderland en t graafschap Zutphen en hoe den vijand: ruym soo spoedig moest verlaten na datse alvorens ongemene knevelarijen: brantschattingen en andere seer swaare ongebondenheden soo in de steden als ten platte landen hadde bedreven.'

Beschrijving van Utrecht &

[3], 98 bladen; KB 78H57

Blad 1: 'Utrecht de stadt en het geheele Sticht werd in den jaare 1672 bemagtigt van den francen: al waer datse slegt huys gehouden hebben en het jaar daar aan sijnse sonder slag of stoot weder wegh getrocken, doch niet zonder groote knevelarij en brandschatting die seer swaar was te moeten betalen.'

Over Issel

116 bladen; dezelfde band

Blad 100: 'Overissel aanwysinge van de steden dorpen en gehuchten soo in over Issel als in dreut: de ommelanden en het daar om heen gelegen land welk door de bisschoppen van Ceulen en Munster met france hulp verwoest zijn in den Jaare 1672: en wederom verlaten in den Jaare 1672: ruijm so spoedig als die door haar veroverd waren.'

Het deel 'Nederland' is als eerste van de serie te beschouwen. Dat begint met een voorgedrukte titelplaat, maar deze is niet ingevuld. Verder begon Schoemaker elk deel met een geschreven 'titelpagina', waarvan de inhoud hierboven is weergegeven.

De drie banden zijn van octavoformaat (187x119 mm) en gebonden in een perkamenten band. 'Nederland' is in 1833 door de Koninklijke Bibliotheek (KB) aangekocht uit de veiling van de bibliotheek van Jacobus Koning.¹ Beide andere banden waren vóór 1833 in het bezit van de KB. Eerdere eigenaren zijn niet bekend. Geen van de delen komt voor in de Registers van de nalatenschap van Gerrit Schoemaker en ook Nahuys noemt ze niet.

De inhoud

De gebeurtenissen in 1672 moeten op de jonge Andries Schoemaker een grote indruk gemaakt hebben. Hij was in 1660 geboren en heeft het rampjaar dus bewust meegemaakt. Hoewel de Franse legers zijn woonplaats Amsterdam niet bereikten, zal de afsluiting van de oostelijke provincies door de inundatie van de waterlinie zeker gevolgen hebben gehad. Ook de politieke omwenteling heeft Amsterdam sterk beroerd.

Men kan zich van Andries Schoemaker voorstellen dat hij grote belangstelling had voor wat er gebeurde. Bovendien heeft zijn familie in Twente veel te lijden gehad van de invallen van de beruchte Bernard van Galen, de bisschop van Munster. De jonge Andries was daar in 1671 nog geweest. Zijn oudste oom, de linnenreder Hendrik Schoemaker, die tevens doopsgezind vermaner was, vluchtte voor de troepen van de bisschop naar Zwolle. Een jaar later overleed hij daar. Ook de materiële schade was er groot. Als Andries Schoemaker veel later aan zijn *Korte beschrijving van Over Issel* begint, herinnert hij zich: 'In den jaare 1675 ben ik van Amsteldam na Zwol gevaren en heb in sonder hyt het twent door wandelt en de ongemene groote verwoesting: met bedroefthijt beschout'.²

Het is dus wel te begrijpen dat Andries later de voorvallen in en kort na 1672 in een aparte serie ging beschrijven. De indruk ontstaat dat hij er tamelijk vroeg mee begonnen is. Maar in de verschillende delen staan ook tekeningen van rond 1730, de recentste is zelfs van 1733. Elders is verondersteld dat Schoemaker aan verschillende handschriften tegelijk bezig was en daar tekst of tekeningen aan bleef toevoegen. Dat zal ook hier wel zo geweest zijn.

De verschillende onderwerpen zijn in alle vier de delen niet alfabetisch behandeld en soms vallen plaatsen buiten het in de titel aangegeven gebied. Het deel *Nederland* begint met het trefwoord Nederland, dat 31 bladen beslaat. Dan volgen 22 bladen voor Amsteldam, 14 voor 's Gravenhage en 8 voor Leiden. Hierin komt in hoofdzaak de algemene situatie ter sprake. Dan volgt, doorlopend in alle delen, een beschrijving van het wedervaren van plaatsen, huizen of verdedigingswerken. Bij de tekst zijn veel knipsels geplakt en tekeningen gemaakt.

Achter in elk van de delen heeft Schoemaker een alfabetisch 'Register' geschreven. Dat noemt niet zo zeer de onderwerpen als wel de afbeeldingen en verwijst naar de bladnummers. Die nummers heeft hij kennelijk gelijk met het maken van het Register met pen aangebracht. Daarbij zijn de bladen die niet in het Register staan wel meegeteld, maar meestal niet genummerd. Af en toe, als op de versozijde afbeeldingen stonden, is het nummer op die kant gezet. Soms heeft hij zich vergist of zijn blanco bladen niet genummerd. Al met al dus een verwarrend geheel, dat blijkbaar ook bij het inbinden problemen heeft gegeven. Naderhand zijn de bladen per band met potlood hernummerd. Deze nummers komen soms wel, maar vaak ook niet, overeen met de nummers van Schoemaker op de bladen en in de Registers. Een extra verschil is er bij 'Overijssel', dat na 'Utrecht' in dezelfde band zit. Schoemaker is daar een nieuwe nummering begonnen, terwijl de potloodnummers gewoon doorlopen.

Register

Het 'Register' dat Schoemaker achter elk van de vier delen maakte is als basis voor de hier volgende lijst gebruikt. Hij heeft alleen op de eerste letter gesorteerd en die boven elk rijtje gezet. Die letter is hieronder weggelaten. Schoemaker heeft verschillende trefwoorden meer dan eens genoemd, bijvoorbeeld waar penningen ingeplakt zijn. Die extra vermeldingen zijn hier weggelaten. Enkele trefwoorden die in de Registers niet zijn genoemd, maar wel in de handschriften voorkomen, zijn tussen haakjes toegevoegd.

In de lijst is de beknopte weergave uit de Register gevolgd; in de handschriften is die vaak anders.

De eerste kolom geeft de foliumnummering van Schoemaker aan; de tweede laat de latere potloodnummers zien.

<i>Nederland</i>	233	241	Schoonhoven	13	Schenkeschans	91	92	Waverveen
23	23	Amsterdam	92	Ter ze	119	120	Senef	95 96 Willes
79	76	Aerdenburg	179	186 vianen	18	Tolhuis	81	80 Zyst
181	188	(Ameliasteyn)	121	120 Wyk op Zee	48	Tiel	84	84 Zuylen
158	165	Ameyde	132	138 Woerden	58	Voorn		
203	210	Asperen	215	222 Weesp	9	Wesel		<i>Overijssel</i>
162	169	Bodegrave	241	249 Workum	45	Wageninge	109	211 Almeloo
198	204	Bergen op Zoom	98	97 Ze saacken	85	86 Wadenoyen	13	114 Brevoort
199	206	Breda			88	Zutphen	32	132 Bourtang
54	54	Gravenhage					60	164 Blokzyl
230	238	Gover welle sluys		1 (Gelderland)		<i>Utrecht</i>	5	106 Deventer
237	245	Gorichem	38	Arnhem	26	26 Amerongen	3	104 Grol
143	Hermelen	56	Andries schans	31	33 Amersfoort	47	150 Gramsberg	
152	159	Hilversum	5	Burik	71	71 Abcoude	81	183 Groning
201	208	Heukelum	52	Bommel	93	94 Ankeveen	21	122 Hasselt
217	224	Hinderdam	100	Buuren	35	35 Baambrug	23	124 Kampen
219	226	Heusden	128	128 Bon	40	40 Berg (den)		135 Koevorden
148	153	Isselsteyn	80	Crevecoeur	48	49 Breukelen	65	168 Kuynder
149	154	Isselsteyn, t Slodt	34	36 Deutecom	80	79 Bilt	15	116 Lochem
150	157	Jaarsveld	92	Doesburg	89	90 Emenes	97	199 Lemmer
69	68	Leyden	17	Emmerik	51	52 Graveland, 's	95	197 Meppelen
151	158	Loendersloot	32	Elten	62	63 Gunterstein	51	154 Nieuwe schans (Overijssel)
153	160	Loosdrecht	47	Engelen	85	85 Hermelen		
183	190	Louvesteyn	60	Elburg	52	53 Kronenbrug	1	Optocht bissch
243	251	Lemùijden	22	21 Gennep	87	89 Kockenge	31	131 Ommerschans
205	212	Mùyden	136	Graaf	56	56 Loenen	55	159 Oudeschans
210	217	Mùyderberg	26	Harderwyk	27	27 Montfoort	59	163 Ommen
1	Nederland	33	34 Heerenberg	66	67 Maarsen	66	169 Oldenzeel	
174	181	Niwerbrug	94	Hattem	67	66 (hs. Maarseveen)	107	209 Ootmerssen
187	194	Naarde	64	Knodzenburg	36	36 Nichtevecht	67	170 Rechteren
232	240	Nipoort	98	Kuylenburg	41	41 Niwersluis	17	118 Swol
87	87	Optocht der france	102	Mastricht		64 (Niwenrode)	69	172 Schuylenburg
222	230	Oudewater	105	(hs. Ligtenberg)	29	29 Reenen	72	175 Swartsluys
64	Prins stadhouder	68	Nimwegen	58	59 Ruwiel	76	179 Steenwijk	
144	149	Raamsdonk	3	Orsoy	1	1 Utrecht	99	Vriesland
86	86	Swartsluys	1	Rynberk	65	65 Vreeland		
154	161	Sas van Gent	7	Rees	33	31 Wyk Duurstede		
166	173	swammerdam	23	24 Ravensteyn	75	75 Westbroek		

Hermelen en Swartsluys komen zowel in *Nederland* als respectievelijk in *Utrecht* en *Overijssel* voor.

De meeste trefwoorden, behalve die uit *Gelderland*, zijn ook in de Schoemakers 'Beschryvinge' van de verschillende provincies te vinden. Zes zijn er daar niet gevonden: Goverwellesluis, Loendersloot, Nederland, Ruwiel, Sas van Gent en Vianen.

Tenslotte staan in *Overijssel* drie trefwoorden die in de verloren gegane 'Beschryving van Gelderland' gestaan moeten hebben: Brevoort, Lochem en Grol.³

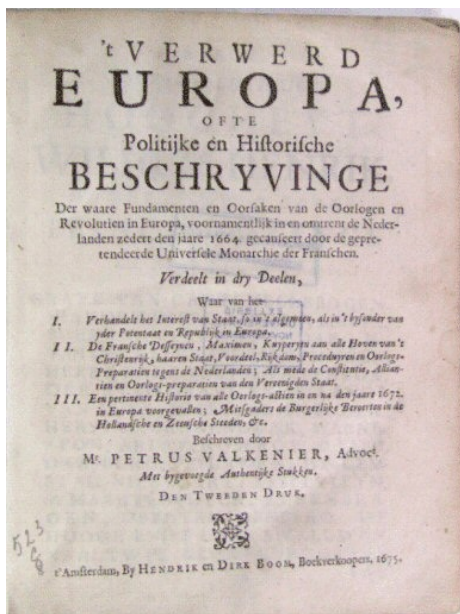
't Verwerd europa

Schijnbaar zonder enig verband en wellicht verkeerd ingebonden, zit in het deel 'Nederland' een blad (f 134), dat een titelblad voor de gehele serie lijkt te zijn. Er is gecentreerd het volgende op geschreven:

'Afbeeldinge / hoedanig / de koningen van vrankrijk / en Engeland met de / bisschoppen van Keulen en / munster in den jaare 1672 / hebben beoorloogd : en in hoe / korten tijt sy meester syn geworden / van de drie provintien als Gelderland / Utrecht en over Isseel : nevens het / gene sy in holland gehad hebben / tot het verlaten der provintien / in den jaare 1674 getroeccken uyt / de europische mercùrius : ver- / wart eùropa het vervolg: als mede / t gene ik gesien hebbe tot Amsteldam'

Meestal gebruikte Schoemaker bij zijn stukjes verschillende bronnen, die hij in de marge van zijn geschriften aangaf. Maar in zijn 1672-handschriften komt nergens in de marge een bronvermelding voor. Op de vrij vol geschreven octavo-bladen was daarvoor ook nauwelijks plaats. Met bovenstaande mededeling geeft Schoemaker aan dat hij, behalve uit zijn ruime eigen ervaring, vooral geput heeft uit *'t Verwerd Europa* van Petrus Valkenier. Met 'de europische mercùrius' [de snelle boodschapper] gebruikt hij de naam van een periodiek dat sinds 1690 verscheen.

't Verwerd Europa was een van de eerste boeken die de gebeurtenissen in het rampjaar beschreef. Het is een indrukwekkend boek. Petrus Valkenier of Valckenier (1641-1712) had in Leiden rechten gestudeerd en was advocaat in Amsterdam.

Zijn boek verscheen in 1675 als 'tweeden druk'. Daarin wordt behandeld wat er sinds 1664, maar speciaal in de jaren 1672, 1673 en 1674, is voorgevallen. Het boek in kwartoformaat telt [16], 910, 172, [34] pagina's. De uitgebreide tekst op de titelpagina begint met:

't Verwerd Europa, ofte politijcke en historische beschryvinge der waare fundamen—ten en oorsaken van de oorlogen en revolutien in Europa, vooamentlijk in en omtrent de Nederlanden zedert den jaare 1664, gecauseert door de gepretendeerde universele monarchie der Franschen.'

Daarop volgt een beschrijving van de drie delen van het boek.

Valkenier stond onomwonden aan de kant van de prins van Oranje. In zijn zeventiende eeuwse opvatting was Willem III door niemand anders dan God op aarde gezet om de Republiek te redden. Op twee pagina's en in vette letters draagt hij zijn boek dan ook op:

'Aan / syn doorluchtige / HOOGHEYT / WILHELM HENDRIK / bij der gratie Godes, / Prince van Oranje Nassau, Grave van (...) [volgt een lange lijst titels en bevoegdheden en dan nog eens:] &c, &c, &c. / Behouder van 't Vaderland / en / Hersteller van 't Verwerde / Europa. / opgedragen door Petrus Valkenier.'⁴

Het enthousiasme van Andries Schoemaker voor dit boek zegt ons iets over de politieke stellingname van deze gemoedelijke man.

In het derde deel eindigt Valkenier met:

'met dese Vreede-handelingen sullen wy dit Fataale jaar 1672. en dese Beschryvinge sluiten, en voort setten onse volgende Beschryvinge, van den jaaren 1673, 1674, en 1675, dewelke wy hopen met de algemene Vrede te eyndigen, daar toe de Almachtige Sijnen zegen wil verlenen, en aan alle Vyandelycke actien maaken een [gecentreerd:] EYNDE'

Een *Vervolg van 't Verwerd Europa* verscheen in 1688. De auteur is Andreas Müller (1630?-1694), maar in het boek wordt hij niet genoemd. Zijn boek is van hetzelfde formaat en net iets dikker als dat van Valkenier. Het bestaat uit twee delen, als vervolg op Valckenier het vierde en het vijfde deel genoemd, waarin hij de jaren 1664-1674 behandelt. In 'Aan den Leezer' schijft hij (als N.N.) dat Valckenier:

in 't Verwerd Europa' aan 't Gemeen had beloofd, sijn begonnen Arbeyd verder te zullen continuëeren, maar zedert genoodzaakt is geworden, sijn goet voornemen te staacken, ter oorzaake dat Haar Hoog Mogende, syn Talent tot haaren Dienst dienstig vindende, hem in 't midden van 't Duytsche Rijk met een aanzienlyke Character hebben gelieven te employeeren. Tot welke functie wel waar te nemen, sijn E. zig inutil en onbequaam zoude gemaakt hebben.

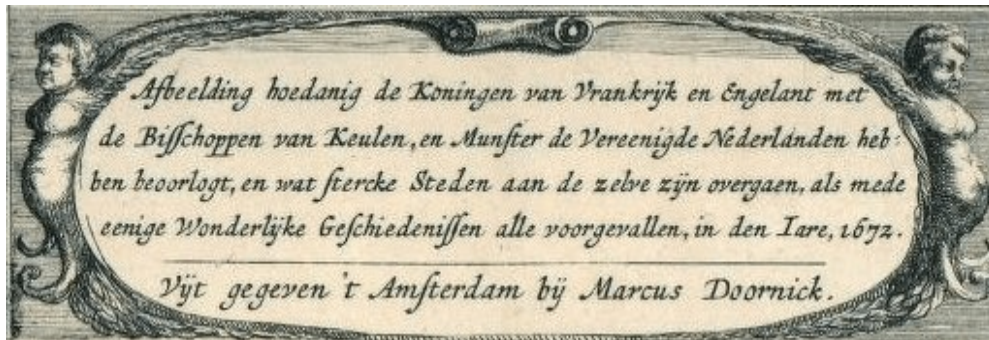
Valkenier had aan zijn boek een diplomatieke betrekking overgehouden. In 1676 werd hij door de Staten-Generaal benoemd tot resident in Frankfort, later werd hij commissaris en buitenwoon gezant in Regensburg en Zürich. Ook maakte hij talrijke reizen naar Zuid-Duitsland.

Schoemaker heeft *'t Verwerd Europa* geregeld gebruikt. In verschillende van zijn handschriften komt het als bronvermelding voor. Wat heeft Schoemaker er in de handschriften over 1672 uit overgenomen? Een vergelijking is moeilijk te maken. Valkenier behandelt de gebeurtenissen meer chronologisch. Schoemaker beschrijft ze, volgens zijn gewoonte, per plaats. Bij een steekproefsgewijze controle valt niet op dat hij -zoals hij elders wel deed- grote stukken heeft overgeschreven. Bij vergelijking van de omvang van Valkeniers gedrukte werk en het geschrevene van Schoemaker blijkt ook dat Schoemakers veel beknopter is. Berekend volgens steekproeven staan in het derde deel van Valkenier, pag. 313 - 878, ca. 230.000 woorden. Bij Schoemaker is dat moeilijker te bepalen, maar verschillende

tellingen en berekeningen hadden 81.000 woorden tot resultaat.

Daarnaast heeft Schoemaker, volgens zijn gewoonte, veel tekeningen gemaakt en knipsels ingeplakt. Voor die knipsels had hij een ruime keus, want in en na 1672 verscheen een stroom van prenten en pamfletten. Maar hij heeft vooral de verschillende onderdelen uit de grote prent van Sorious gebruikt.

De prent van Sorious

Deze combinatie van 50 afbeeldingen in één grote prent (435 mm hoog en 558 mm breed) heeft als opschrift: *Gedenk-teykenen, der wonderlyke geschiedenissen, voorgevallen in de Vereende Nederlanden, int jaar, MDCLXXII.* De prent is uitgegeven in Amsterdam door Marcus Willemsz. Doornick en gegraveerd door Isaac Sorious.⁵ Behalve de hier afgebeelde titelprent bevat ze 16 afbeeldingen van hoofdpersonen of gebeurtenissen en 33 van schansen of andere verdedigingswerken. Schoemaker heeft een deel van de tekst uit de hier afgebeelde titelprent overgenomen op wat in de vorige paragraaf 'titelblad voor de hele serie' werd genoemd werd. Naast 't verwerd Europa heeft deze prent zijn stempel op Schoemakers 1672-handschriften gedrukt. Op de titelprentje na zijn alle afbeeldingen uitgeknipt en, verspreid over de verschillende delen, ingeplakt.

De volgende personen of gebeurtenissen worden in de prent afgebeeld:

de Koning van Engelant.

de Koning van Vrankrijk.

Optocht des Konings van Vrankrijk.

Aanval op de Smirnase vloot den 23 Maert.

Optocht der Bisschoppen van Keulen en Munster.

De Bisschop van Munster.

de Keur-Vorst van Keulen.

Zee-slagh der Nederlanders tegen de France en Engelse Vlooten den 7 Iunij Anno 1672.

De Koning van Vrankrijk rijt binnen de Stat Vijtrecht den 5 Iulij 1672.

De Prins wort Capiteijn, Generaal den 25 febr.

Handeling met Vrankrijk te Zeijst de 20 Iunij.

Doot van de Witten den 20 Augusti 1672.

De Prins wort Stathouder den 20 Iulij.

Francen Aenval op Aerdenburg den 27 Iunij.

Beleg en verlaten van Groeningen den 30 Iunij.

Vijt gegeven 't Amsterdam bij Marcus Doornick.

Moort te Swammerdam en Bodegrave den 28 Dec.

Koelvorden Stormenderhant gewonnen den 30 Dec.

Op de tekeningen van de verschillende verdedigingswerken is aangegeven wanneer en

door wie ze veroverd werden. De meesten in juni 1672, enkelen in juli. Er staat dan:

'Overgegaen aen' of 'Ingenomen deur' resp. 'de france' of 'den bisschop' met de datum. Op

de twee eerste prentje staat voluit: 'Overgegaen aen den Koninck van vrankrijck den 3

Iunij 1672.

De volgende verdedigingswerken zijn afgebeeld, met tussen haakjes het handschrift waarin het prentje is geplakt:

Orsoy (G); Bvrick (G); Wesel (G); Rynberk (G); Rees (G); Grol (O); Emmerik (G);

Het Tolhuys (G); Aarnhem(G); Tiel (G); Schencke Schans (G); Kuylenburgh (G);

Amersfoort (U); Elburg (G); Doesburgh (G); Deventer (O); Harderwyk (G); Hattem

(G); Uytrecht (U); Swol (O); Kampen (O); Steenwyk (O); Swartesluys (O); Blokzyl

(O); Kuynder (O); Hasselt (O); Zutfen (G); Naerden (N); Woerden (N); de Grave (G);

Nimwegen (G); Koevorde (O); Bommel (G).

Ook nu nog vertelt dit maaksel van Sorious en Doornick een fascinerend verhaal. We kunnen ons voorstellen dat Andries Schoemaker, die zo bij de gebeurtenissen betrokken was, er als kind heel wat uren mee heeft doorgebracht.

De tekeningen van Schoemaker

Naast de vele knipsels die Schoemaker in zijn manuscripten plakte heeft hij er, gewoonte getrouw, ook in getekend. Verspreid door de delen staan 96 met waterverf gekleurde tekeningen. Ze stellen meestal een dorp of huis voor, soms een verdedigingswerk of gebeurtenis. Bij vergelijking met de tekeningen die Schoemaker in zijn 'Beschryvingen' van de verschillende provincies maakte blijkt dat hij in de 1672-handschriften haastiger en minder nauwkeurig gewerkt heeft. Meestal is wel zichtbaar of ze naar hetzelfde voorbeeld getekend zijn. Bij de 82 tekeningen in de delen Nederland, Utrecht en Overijssel is dat 46 keer het geval. De 'Beschryving van Gelderland' is helaas verloren gegaan.

In de hier volgende lijst wordt het onderschrift van de tekening voorafgegaan door respectievelijk het deel (N=Nederland, G=Gelderland, U=Utrecht en O=Overijssel), het door Schoemaker geschreven nummer en het later met potlood geschreven nummer. 'Jaar' en 'naar' zijn ingevuld voorzover bekend.

In de kolom 'eveneens in' wordt aangegeven waar in Schoemakers 'Beschryvingen' eenzelfde tekening voorkomt. De twee eerste letters geven de provincie aan, dan volgt het deelnummer en na het streepje het foliumnummer.

dl	AS	ptld	onderschrift	jaar	naar	eveneens in
N	121	120	Wyk op Zee	1728	JSt	nh4 - 463
N		121	het dorp de koog op 't Eyland texel	1668		nh4 - 218b
N	144	149	raamsdonk	1650	JSt	zh5 - 110a
N	148	153	Isselsteyn	1728	CPr	zh3 - 371b
N	149	154	Isselsteyns Slodt			zh3 - 349
N	150	157	t huys Jaarsveldt	1636		zh3 - 377b
N	151	158	't huys te loendersloot			
N	152	159	hilversum			
N	153	160	loosdrecht			nh3 - 82
N	154	161	't Sas van Gent			
N	158	165	Ameyde			
N	162	169	Bodegrave	1725	ASc	
N	174	181	Niwerbrugge	1733	AdH	zh4 - 229
N	179	186	vianen			
N	181	188	t huys Ameliasteyn in 't Viaanse bosch 1733	1733		
N	183	190	louvesteyn	1621		zh4 - 16a
N	190	197	t beleg en overwinning van naarden			
N	198	204	Bergen op Zoom	1671		nb - 177
N	199	206	Breda			
N	201	208	heukelum		JSt	zh3 - 345
N	203	210	Asperen			
N	205	212	Müyden	1725		nh3 - 174a
N	210	217	de niwe kerk te müyderberg			nh3 - 191b
N	211	218	ruine kerk te muyderberg Anno 1660	1660		nh3 - 192
N	213	220	müyderberg Anno 1660	1660		nh3 - 191a
N	215	222	wesep	1732	AdH	nh4 - 357
N	217		de schans den hinderdam			nh2 - 46b
N	219	226	heüsden			zh3 - 273
N	222	230	oudewater	1610		zh4 - 320
N	232	240	Nipoort over schoonhoven Ao 1727	1727	JSt	zh4 - 304
N	233	241	schoonhoven			
N	237	245	gorichem	1667		zh3 - 179a
N	241	249	workum een stad in Holland in 't land van Altena			zh5 - 451a
N	243	251	Lemuyden			
G	22	21	t huys te gennep			
G	23	24	Ravesteyn			
G	32		Neder Elten			
G	33	34	s heerenberg			
G	34	36	deutecom			
G	45		wageningen			
G	56		schans st andries			
G	58		schans voorn (plattegrond)			
G	64		de schans knodsenburg (plattegrond)			
G	80		de schans Creveceur (dorp)			
G	85	86	wadenoyen (kerk)			
G	100		Buuren			
G	102		Mastricht			
G	105		t huys ligtenberg			
U		1	Utrecht - katrynepoort			us2 - 182
U	1	1	Utrecht - aan de buytensingel			
U	2	2	Utrecht - wittevrouwenpoort			us2 - 189b
U	2	2	Utrecht - pellevispoort, dogh is nu weg			us2 - 198b
U	26	26	Amerongen	1620		ut1 - 171a
U	27	27	Montfoort			ut2 - 149
U	29	29	Reenen			ut2 - 259
U	33	31	Wijk te Duurstede	1640		ut2 - 513a

U	35	35	Baambrug	1670		ut1 - 281b
U	36	36	Nichtevecht			
U	40	40	den Berg aan de Vecht			ut1 - 219a
U	41	41	de nieuwersluis 1670	1670		ut2 - 215
U	42	42	de poort aan de Niwersluys			
U	48	49	het dorp breukelen en oud-gunterstein 1660	1660		ut1 - 293
U	51	52	's graveland			
U	52	53	t huys Kroonenbrug in een ander gesigt			
U	53	54	t huys kronenburg bij loenen			nh3 - 42
U	56	56	loenen (kerk)	1613	JSt	nh3 - 99a
U	57	57	loenen (dorp)		JSt	nh3 - 99b
U	58	59	huys ruwiel in welstand 1642 (oude ridderhofstad)	1642		
U	59	60	Ruine van t huys Ruwiel	1724		
U	62	63	gunterstein	16 ..		ka1 - 55
U		64	niwenrode			
U	65	65	Vreland	1731		ut2 - 355
U	67	66	t huijs Maarseveen in welst. en ruine t huys te Maarsen			
U	66	67	het dorp maarsen	1720		ut2 - 97b
U	71	71	Abcoude			
U	75	75	Westbroek			
U	80	79	de bilt buiten utrecht	1620		ut1 - 269a
U	81	80	Zijst	1707	ASc	ut2 - 529
U	84	84	het oude kerkje van Zuylen 1615	1615		ut2 - 539
U		86	t huys te hermelen			
U	87	89	kockengen			
U	89	90	Emmenes			
U	91	92	waverveen	1603		zh5 - 488
U	93	94	Ankeveen			
U	95	96	Willes			
O	15	116	lochem			
O	31	131	de Ommerschans Ao. 1732 (schans)	1732		ov2 - 16a
O	32	132	de schans Bourtang genaampt (schans)			gr - 71
O	45	148	doorbraak v des bisschops dijk voor Couvorden 1673	1673		
O	59	163	het dorp ommen			
O	66	169	Oldenzeel			ov2 - 27
O	67	170	Rechteren			
O	69	172	t huys Schuylenburg			
O	95	197	Meppelen			
O	107	209	Ootmarsum Anno 1729	1729		
O	109	211	Almeloo			

Tekeningen van Andries Schoemaker uit *Beschryving van Gelderland*

Noten

1. *Catalogus der letterkundige nalatenschap van wijlen den heere Jacobus Koning*, dl. 1: Handschriften, verkoopung 29 april tot 3 mei 1833 te Amsterdam.
2. *Korte beschryving van Over Issel*, deel I, fol. 8r, in Historisch Centrum Overijssel en de MMF-uitgave.
3. Dit blijkt uit de proeve tot reconstructie van de *Beschryving van Gelderland*, die elders op deze site te vinden is.
4. Het is hier niet de plaats om op de controverse tussen de prinsgezinden en staatsgezinden, die zo lang en zo sterk onze geschiedschrijving heeft beheerst, nader in te gaan. Petra Dreiskämper, die in *Redeloos, radeloos, reddeloos*, 1998, de geschiedenis van het rampjaar 1672 beknopt beschrijft, wijdt daar ook aandacht aan.
5. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-77.069, te bekijken op www.digitalegeschiedenisnederland.nl

